

BİRİNCİ RUS DEVRİMİ VE GÜNEY KAFKASYA'DA XX. YÜZYILIN İLK ERMENİ - TÜRK MÜNAKAŞASI

Fahri VALEHOĞLU*

Özet

1905. yılın 9 Ocak tarihinde Rusiyanın Sankt-Peterburg şehrinde işçilerin mitingi Rus imparator ordusu tarafından kurşuna tutuldu. Bu hadise siyasi başkaldırıları, toplu gösterilerin ardından tarihî kaynaklarda “1905. Yılı Rus Devrimi” vəya “Birinci Rus Devrimi” diye adlandırılan olayların başlanmasına sebebiyet verdi. Ülke arazisini, o sıradan Kafkasların güneyini isyan dalgası, kütleli tatillər ve mitingler sardı.

Ermeni Taşnaklarının canfeşanlığı sonucunda Rusiya İmparatorluğu hüdutlarındakı sosial münakaşa və karışıklık Kafkasyanın güneyinde milli münakaşaya, Ermeni-Türk çatışmasına çevrildi; bölge kan çanağına döndü. Bakü, Revan, Nahçıvan, Karabağ, Zengezur, Pembek, Gence, Tiflis, Borçalı ve diğər bölgelerde Rus hâkim dairelerin gözleri önünde binlerce suçsuz insan öldürüldü, 158 Türk köyü dağıtılıp yerle bir edildi.

Anahtar sözcükler: Türk katliamları, ermeni mezalimi, arşiv belgeleri

FIRST RUSSIAN REVOLUTION AND THE FIRST ARMENIAN - TURKISH CONFLICT OF XX CENTURY IN SOUTH CAUCASUS

Abstract

In January 9, 1905, the participants of peaceful demonstration of workers in St. Petersburg, Russia, were shot by Russian imperial troops. This gave an impetus to the massive demonstrations with political slogans and thus caused to the beginning of events that are known in historical sources as “ Russian Revolution of 1905” or “First Russian Revolution”. Rebellions, massive strikes and demonstrations spread the territory of the country, including South Caucasus.

As a result of zeal of Armenian Dashnaks, the social conflict and confusion within the territory of the Russian Empire turn into the conflict in the South Caucasus and Armenian-Turkish massacre. The region turned into a “blood lake”. In Baku, Revan, Nakhchivan, Karabagh, Zengezur, Pembek, Ganja, Tiflis, Borchali and other places, thousands of innocent people were killed in front of Russian ruling structures' eyes, 158 Turkish villages were destroyed and razed.

Keywords: Turkish massacres, Armenian oppression, Archives sources

XX. yüzilin əvvəllərində yaranmış dünya iqtisadi böhranının nəticələri Rusiya İmperiyasından da yan ötürmüşür. İmperiya ərazisində yüzlərlə istehsal müəssisəsi bağlanır, yüz minə yaxın adam işsiz qalır. Bu böhran illərində fəhlə tətilləri, nümayişlər mütəmadi hal alır. Ağır iş şərtlərindən, iri sənayeçilərin istismarından tənğə gəlmiş fəhlələrin əsas tələbləri sosial hüquqlarının təmin olunması ilə yanaşı söz, mətbuat və sərbəst toplaşmaq azadlığı, kilsənin

* Dr.; Azərbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı

dövlətdən ayrılması və s. idi. Paralel olaraq ölkənin qəzalarında torpaqların tədricən köylülərə paylanması tələbi ilə köylü hərəkatı başlanır. Rusiya İmperiyası əhalisinin ən böyük zümrəsini, 3/4-nü təşkil edən köylülər həmçinin vergi verməkdən və mükəlləfiyyətlər daşımaqdan imtina edirdilər.

“Qanlı bazar” - 1905-ci ilin 9 yanvar tarixində, həftənin bazar günü Sankt-Peterburqda keşiş Georgi Qaponun başçılığında fəhlələrin dinc nümayişinin imperator qoşunları tərəfindən gülləboran edilməsi siyasi şüarlarla kütləvi çıxışların və bununla da tarixi mənbələrdə “1905-ci il Rus devrimi” və ya “Birinci Rus devrimi” adlanan hadisələrin başlanmasına təkan verdi. İmperiya hüdudlarını, o cümlədən Qafqazın güneyini üsyan dalğası, kütləvi tətillər və nümayişlər bürüdü.

Güney Qafqazın imperiyadaxili inqilabi proseslərdə fəal iştirakı burada iqtisadi və sosial şərtlərlə yanaşı, XIX əsrdə süni şəkildə yaradılmış “erməni amili”ndən dolayı millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsindən də irəli gəlirdi. Belə ki, XIX yüzilin 20-ci illərinin sonlarında imzalanmış Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Güney Qafqaza kütləvi şəkildə məskunlaşdırılan ermənilər artıq həmin yüzilin sonlarında burada təşkilatlanaraq radikal formada fəaliyyət göstərir, XX əsrin başlarında özərklik tələbləri irəli sürür, bir sözlə xülyasını qurduqları “Böyük Ermənistan” dövlətinin (paytaxtı Tiflis şəhəri olmaqla) yaradılmasına onlara qucaq açan qonşularının – Türklərin və gürcülərin torpaqları hesabına elə yeni məskunlaşdıqları ərazilərdən başlanmasını mümkün görürlər. İlk mərhələdə onlar dövlət idarəetmə orqanlarında əsas və aparıcı mövqelərə yiyələnir, regionun bütün gəlirli sahələrini, Türklərə və gürcülərə məxsus mülkləri və iri torpaq paylarını öz əllərinə keçirirlər. Minlərlə belə faktlardan biri barədə Tiflisdə gürcücə yayımlanan “Tsnobis purtseli” (“Məlumat vərəqi”) qəzeti məlumat verirdi: “Borçalı qəzasının Baydarax köyündə Tiflisli varlı vətəndaş Mirzoyev tərəfindən böyük torpaq sahələri alınıb. O, öz torpağını balaca-balaca hissələrə bölüb və İrəvanın əhalinin sıx məskunlaşdığı yerlərindən 60 ailəni oraya yerləşdirmək istəyir. Şərtlər isə belədir, köylülər əkib-becərdiklərinin bir hissəsini Mirzoyevə verəcək, qalanlarını isə özlərinə götürəcəklər”.¹

Təbii ki, ermənilərə bu münbit şəraiti yaradan Rus hakimiyyəti var idi və bu hakimiyyət düşünürdü ki, ermənilər Güney Qafqazda onlara həmişə sadıq qalacaq və əllərində ən etibarlı oyuncaq ola biləcək bir etnik faktordur. Halbuki çox keçmədən ermənilər onlara qoyulmuş etibar limitini aşırırlar və bu, hökuməti 1903-cü ildə erməni kilsəsinin mülk varlığına əl qoymağa məcbur edir. Hökumətin bu addımı erməniləri həm onların özünə, həm də düşmən gözündə gördükləri digər xalqlara qarşı daha da aqressivləşdirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən

¹ “Tsnobis purtseli” qəzeti, 1905, 25 avqust (№ 1563), s. 3.

ermənidilli mətbuat orqanları xüsusi radikallıqları ilə seçilirlər. 14 oktyabr 1903-cü ildə “Hnçak” (“Zəng”) erməni sosial-demokrat partiyası tərəfindən təşkil olunmuş sui-qəsd nəticəsində Rus çarının Qafqazdakı canişini Qriqori Qolitsın başından bir neçə xəncər yarası alır və 1904-cü ilin sonunda səhhətindəki problemlərlə bağlı istefaya getməyə məcbur olur.

Ermənilərdən fərqli olaraq, Türklərin və ümumiyyətlə müsəlmanların ən elementar hüquqları belə təmin olunmurdu; ana dilində qəzet, jurnal və ya kitab nəşrinə, idarəetmə orqanlarında təmsil olunmalarına, maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmalarına, təhsil almalarına və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmalarına ciddi məhdudiyətlər qoyulmuşdu. Şəhər dumalarının müsəlman üzvlərinin, eləcə də şəhər idarələrinin müsəlman məmurlarının sayı xristianların sayının yarısından çox olmamalı idi. Ali təhsilli müsəlmanlar orta təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətdən kənarlaşdırılmışdılar. 25 il idi ki, müsəlmanlar xeyriyyə cəmiyyəti qura bilmirdilər². Bir sözlə, ermənilər hökumətə nə qədər doğma və yaxın etnik ünsür gözündə görünürdülərsə, Türklər bir o qədər yad və uzaq idilər. Məhz bu amil ermənilərə hər yerdə anti-Türk təbliğatı aparmağa, onları vəhşi və geridə qalmış bir toplum kimi qələmə verib ləkələməyə və nəzərdən salmağa cəhd göstərmələrinə maneəçilik törətmirdi. Yeri gəlmişkən bununla bağlı belə bir faktı qeyd edək ki, Qori seminariyasında təhsil alan Mustafa adlı bir Borçalı-Qarapapaq Türkü onu “vəhşi asiyalı” ifadəsi ilə təhqir etdiyinə görə Ter-Arutyunov soyadlı bir erməninin həyatına son qoymuşdu.³

Yuxarıda vurğulanan məsələlər 1905-ci ilin aprel ayında Güney Qafqazın Türk-müsəlman liberal ziyahlarını sosial-siyasi və iqtisadi tələblərlə hökumətə petitsiya (ərizə) göndərməyə məcbur edir. Petitsiyanın müəllifi görkəmli hüquqşünas və ictimai-siyasi xadim Əlimərdan bəy Topşubaşı idi⁴. Bundan sonra 1905-ci ilin 10 iyun tarixində Rusiya imperatorunun Qafqazdakı canişini qraf İlarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının, eləcə də Batum və Dağıstan vilayətlərinin müsəlmanlarından ibarət nümayəndə heyətini qəbul edir. Bu görüşdə Borçalı qəzasını mülkədar Hüseyn bəy İsrafil bəy oğlu Yadigarov təmsil edirdi.⁵

Çar II Nikolayın əhalinin təzyiqləri qarşısında güzəştə gedərək 17 (30) oktyabr 1905-ci ildə qanunverici hakimiyyət və liberal azadlığın verilməsi haqqında manifest imzalamağa məcbur olur. Manifestdə xalqa vicdan, söz, mətbuat, sərbəst toplaşmaq azadlığı vəd edilir,

² “Kaspi” qəz., 1905, 19 iyun (№ 6).

³ “Mədəniyyət” qəz., 2008, 27 sentyabr, s. 7.

⁴ И.Багирова. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900 – 1917, Баку, 1997, с. 139-140.

⁵ И.Алиева. Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1917), Баку, 2009, с. 92.

qəzet-jurnal nəşrinə icazə verilməsi üçün tələb olunan bürokratik əngəllər azaldılır, seçki islahatları aparılmasına söz verilir. 17 oktyabr manifesti müsəlmanların da təhsil və digər vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsinə, onların siyasi partiya və təşkilat yaratmalarına əsas verir və bu yöndə müəyyən irəliləyişlər əldə olunur. Buna rəğmən bütün millətlərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi məsələsində problemlər yenə də öz həllini tapmır.

Bu arada ermənilər arasında özərklik tələbləri durmadan artır. Məsələn 1905-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə ermənicə nəşr olunan və şovinist-təxribatçı mövqeyi ilə fərqlənən “Mşak” (“İşçi”) qəzeti Konstitusiya-Demokrat Partiyasına keçdiyini və bütün Güney Qafqaz üçün ümumi özərklik arzu etdiyini bəyan edirdi⁶.

Qeyd olunanlarla bağlı “Kavkaz” qəzetində ayrıca məqalə ilə çıxış edən A.Demytyev imzalı publisist-yazar qeyd olunan məsələyə ümumi kontekstdə yanaşır, yəni ki, ümumilikdə Güney Qafqaz xalqlarına özərklik verilməsinin mümkün olub-olmamasını təhlil edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, bu diyarda etnosların çox qarışıq yaşamaları səbəbindən özərk üsul-idarə sisteminin tətbiqi qeyri-mümkündür. Yazısında Güney Qafqazda məskunlaşmış 3 ən böyük xalqın – Türklərin, gürcülərin və ermənilərin yaşadıkları inzibati-ərazi dairələrində sayları və mövqeləri barədə ayrı-ayrılıqda məlumat verən Demytyev ilk olaraq öz şərhini ermənilərdən başlayır. O, statistik göstəricilərə istinad edərək bildirir ki, ermənilər Qafqazda yığcam deyil, çox səpələnmiş halda yaşayırlar. Ermənilərin Tiflis quberniyası istisna olmaqla, Zaqafqaziyada yalnız İrəvan quberniyasının 3 qəzasında – Aleksandropol, Yeni-Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarında əhali üstünlüyünə malik olduğunu vurğulayan yazar bu qəzalardan birincidə – 165 min əhalidən 135 mininin, ikincidə – 122 mindən 81 mininin, üçüncü qəzada isə – 124 mindən 76 min nəfərin ermənilərdən ibarət olduğunu açıqlayır, Tiflis və Kutais quberniyalarını, eləcə də Zaqatala dairəsini çıxmaqla Zaqafqaziyanın digər bölgələrində ermənilərin sayının təqribən 850 min nəfər olduğunu bildirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, ermənilərə hansısa formada özərklik verilməsi barədə söz belə ola bilməz və bunu anlamaq üçün Zaqafqaziyanın etnik xəritəsinə baxmaq kifayətdir.

Məqaləsinin davamında A.Demytyev yazır ki, gürcülər əsasən Tiflis və Kutais quberniyalarında yaşayırlar və onlar 1897-ci il siyahıyaalınmasına görə bu iki quberniyanın birlikdə 1 milyon 777 min nəfərdən ibarət əhalisinin yarısından bir azca çoxunu təşkil edir, Tiflis quberniyasını ayrıca götürdükdə isə bu quberniyanın 939 min əhalisindən yalnız 426 minini gürcülər təşkil edir, yəni bu quberniyada gürcülər azlıqdadırlar, bu qeyd olunanlardan başqa “xatırlansa ki, Gürcüstanın ürəyində – Tiflisdə ağalığ edənlər gürcülər deyil, ermənilərdir, onda

⁶ “Vozrojdeniye” qəz., 1905, 20 noyabr (№ 32).

aydın olacaq ki, gürcülərə kağızda özərklik verilməsi onun gerçəkdə də belə olacağı anlamına gəlməyəcək”.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyətinin ilk illərindən, yəni XIX əsrin lap əvvəlindən etibarən ermənilərin Tiflisə kütləvi şəkildə yerləşdirilməsinə start verilmişdi. 1804-cü ildə buraya 2000-dən çox, 1807-1808-ci illərdə isə 1906 nəfər (əsasən Avlabar məhəlləsinə) erməni məskunlaşdırılmışdı⁷. Bundan düz bir əsr sonra ermənilər Tiflisdə əhalinin çox hissəsini təşkil edirdilər. Belə ki, statistik göstəricilərə görə 1905-ci ildə Tiflisin 240323 nəfərlik əhalisinin 35%-i – ermənilər, 23.8 %-i – Ruslar, 22.7 %-i – gürcülər, qalanı isə Türklər, yunanlar, yəzidi kürdləri və digər millətlərdən ibarət idi⁸. 1902-ci ildə Tiflis şəhər dumasının 80 üzvündən 51-i – erməni, 15-i – gürcü, 9-u – Rus, 2-si – alman, 2-si – polyak, 1-i də müsəlman idi.

A. Demyanov məqaləsinin gürcülərlə bağlı bölümündə müsəlman gürcüləri də unutmur və sayı təqribən 100 min nəfərdən ibarət olan bu toplumun xristian gürcülərlə ümumi heç nələrinin olmadığını qeyd edərək, onları ümumi hesaba almadığını yazır.

Güney Qafqazın əhalisinin böyük əksərini təşkil edən müsəlmanlar (əsasən Türklər və digər kiçik müsəlman etnik qruplar) barədə də bilgi verən publisist onların sayının 2 milyon 740 min nəfər olduğunu ifadə edir və onlara özərklik verilməsinin mümkünsüzlüyünü “aralarındakı təriqət fərqliliyi bir yana qalsın, kəskin və səciyyəvi tayfa fərqlilikləri” ilə izah edir⁹.

Qafqaz Türkləri öz adi hüquqlarının peşində ikən, erməni mürtəcə şovinist təşkilatları “qanlı bazar”dan sonrakı ölkədaxili gərginliyi və qeyri-stabilliyi öz mənfur məqsədləri üçün istifadə etmək, yəni ki, bulanıq suda balıq tutmaq istədilər. Dövlət strukturlarında mühüm vəzifələr daşıyan, Tiflis və Bakı kimi böyük şəhərlərdə sənaye və ticarət müəssisələrinin çoxuna nəzarət edən bu təşkilatların tərəfdarları və fəalları onlara Ruslar tərəfindən yaradılmış bu üstünlüklərdən istifadə edərək, yuxarıda qeyd olunan məqsədlərinə çatmaları yolunda qarşılarında başlıca maneə olan Qafqazın ən böyük xalqına – Türklərə qarşı kin və nifrət püskürməyə başladılar. Yaşından və cinsindən asılı olmayaraq əliyalın dinc insanlar sadəcə Türk olduqları üçün qətlə məruz qaldılar. Bu məsələdə 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış “Daşnaksutyun” partiyasının fəalları xüsusilə fərqlənirdi.

“Daşnaksutyun”un, digər adı ilə “Erməni İnkilabi İttifaqı”nın 1904-cü ildə Vyanada keçirilən 3-cü qurultayında kəşfiyyət funksiyaları olan “Deli” terror təşkilatı yaradıldı, habelə

⁷ Ş. Tetvadze, O. Tetvadze. Gürcüstanda ermənilər, Tiflis, 1998, s. 54 (gürcücə).

⁸ Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, 1907, с. 325.

⁹ “Kavkaz” qəz., 1906, 13 yanvar (№ 10).

daşnakların müharibə etmək hüququ olan mütəşəkkil hərbi təşkilatının əsasını qoyan hərbi nizamnamə qəbul olundu”¹⁰.

Məhz bu qurultaydan sonra daşnakların canfəşanlıığı sayəsində Rusiya İmperiyası hüdudlarındakı sosial münaqişə və qarışıqlıq Qafqazın cənubunda milli münaqişəyə, erməni-Türk qırğınına çevrildi, bölgə qan çanağına döndü. Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurda, Pəmbəkədə, Gəncədə, Tiflisdə, Borçalıda və digər şəhər və bölgələrdə Rus hakim dairələrinin gözü qarşısında minlərlə günahsız insan öldürüldü, 158 Türk köyü dağıdılıb yerlə yeksan edildi.

Milli zəmində ilk kütləvi toqquşmalar 1905-ci ilin fevral ayında Bakı şəhərində baş verdi. Fevralın 6-da erməni kilsəsi qarşısında Məşədi Ağarza Babayev adlı şəhərdə nüfuz sahibi olan bir Türkün ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülməsi nəticəsində Bakıda sonradan bütün Güney Qafqazı ağışuna alan kütləvi iğtişələr başlandı və fevralın 10-a qədər davam etdi.

Erməni terrorçu təşkilatları Bakı qubernatoru knyaz Mixail Nakaşidzeni şəhərdə baş vermiş qanlı olaylarda Türklərin tərəfini saxlamaqda ittiham etmiş və ona ölüm hökmü çıxarmışdılar. 1905-ci ilin may ayının 11-də Bakıda qubernator M.Nakaşidzeyə sui-qəsd olunmuşdur. Erməni daşnaklarının liderlərindən olan Dro (Drastamat Kanayan) qubernatorun faytonuna bomba atıb onu və ətrafındakı bir neçə nəfəri öldürmüşdür. Qeyd edək ki, knyaz Nakaşidzenin öldürülməsi ilə bağlı məhkəmə işinin materialları “Tsnobis purtseli” qəzetinin 1905-ci il oktyabr saylarında çap olunmuşdur.

Bakı hadisələrinin analoqu çox keçmədən İrəvanda cərəyan etmişdir. Bu şəhərdə fevralın 20-də başlayıb 23-də səngimiş Türk-erməni toqquşmaları üç ay sonra 23-26 may tarixlərində yenidən təkrarlanmışdır. Həmin dövrdə Tiflisdə gürcücə nəşr olunan “İveriya” qəzeti İrəvanda birinci qırğının 20 fevralda iki Türkün bir-biri ilə dalaşib revolverlə atışmasının və yoldan ötən bir erməninin bunu görüb “erməniləri öldürürlər” deyə vay-həşir salmasının nəticəsində başladığını yazırdı¹¹. İkinci qırğın isə ermənilərin şəhərin Türklər yaşayan hissəsinə hücum edib xeyli adamı qətlə yetirmələrindən sonra başlanmışdı.

May ayının 12-15-də Naxçıvanda baş vermiş iğtişələrə bir Türkün öldürülməsi səbəb olur. Ən dəhşətli faciə Türklərin və ermənilərin birgə ömür sürdüyü Cəhri köyündə yaşanır. Kazaklarla birləşən ermənilər bir neçə ailəni qətlə yetirdikdən sonra köyü xarabalığa çevirirlər.

1905-ci il Şuşa iğtişələri da ermənilər tərəfindən bir Türkün öldürülməsindən sonra başlayır. Ümumiyyətlə Qarabağda vəziyyət məktəb təmiri ilə məşğul olan 17 Güney

¹⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı, 2004, s. 299.

¹¹ «İveriya» qəz., 1905, 28 fevral (№ 12), s. 4.

Azərbaycanlı Türk fəhlənin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsilə gərginləşmişdi. Burada Hamazasp Srvantstyanın dişlərinə qədər silahlanmış quldur dəstəsi Türklərə qarşı xüsusi amansızlığı ilə seçilirdi¹². Şuşadakı toqquşmalarda Tiflisdən gəlmiş 100 erməni silahlısı da iştirak edirdi.

Bakıda iğtişaşlar 1905-ci ilin yay və payız aylarının ortalarında yenidən alovlanır. Gürcüstan Milli Tarix Arxivində (GMTA) saxlanılan və 1905-ci ildə Bakıda baş vermiş ikinci Türk-erməni qırğını dönməsinə aid olan rəsmi sənədlərdən ermənilərin Türklərə və hətta kazaklara qarşı cinayətlərini üzə çıxaran faktlara rast gəlinir. Onlardan bəziləri barədə bilgi vermək istərdik:

-Bakı Quberniya Jandarm İdarəsinin məlumatından bəlli olur ki, 1905-ci ilin 16 sentyabr tarixində Bakıda Bondarnaya küçəsində Hacıbaba Aşurov və Məşədi Meydanəli Muxtarov adlı iki Türk ermənilərin hücumuna məruz qalır. M. Muxtarovun üstünə cuman Mnatsakanyan soyadlı birisi onun kürəyinə behbudla zərbə vurur, Avetisov soyadlı erməninin evinin pəncərəsindən isə başqa bir erməni – Bakı şəhəri II Barışdırıcı şöbəsinin məhkəmə pristavı Arumov revolverlə atəş açaraq H.Aşurovu yaralayır. Kazaklar hadisə yerinə gələrək Mnatsakanyanı və onun dostu Petrosyanı həbs edirlər. Bu kazaklardan Zolotaryev Avetisovun evinə yaxınlaşır ki, görsün kim atəş açıb. Ona da iki dəfə atəş açırlar, amma güllə dəyməyir. Arumov həbs olunur. Aydın olur ki, o, 1901-ci ildə jandarmın gizli nəzarətində olub. Səbəb onun erməniləri tərifiyləyib Rusları pisləməsi, xüsusilə də «Loris-Melikov (erməni əsilli Rus generalı, Rus imperatoru II Aleksandrın hakimiyyətinin son illərində daxili işlər naziri vəzifəsini tutub – F.V.) imperiyada hamıdan üstün olub, onun sayəsində imperator II Aleksandr öldürülüb» söyləməsi olub. Ancaq o zaman Arumov barədə cinayət işi açılmayıb və o gizlicə izlənilib¹³.

- Polismeyster* məlumat verirdi ki, 24 sentyabr 1905-ci ildə Bakıda Suraxanı küçəsində Aşurbəyovun evinin yanında postda duran Bender alayının sıravisi İosif Perqamentşik onun tüfəngini əlindən almağa cəhd göstərən İran təbəəli Stepan İsacanyantsı tüfəngdən atəş açaraq hər iki ayağından yaralamışdır.¹⁴

Arxiv sənədləri göstərir ki, ermənilərin Türklərlə yanaşı başqa millətlərə, o cümlədən onlara qol-qanad verən Ruslara qarşı da zorakılıq əməllərinin həddi-hüdudu yox imiş. O dövrdə

¹² Gürcüstan Milli Tarix Arxivi (GMTA), fond 83, siyahı 1, iş № 32, vərəq 58.

¹³ GMTA, f. 83, s.1, iş № 32, v. 70.

* polismeyster – şəhər polis idarəsinin müdiri.

¹⁴ GMTA, f. 83, s.1, iş № 32, v. 25.

Rusiya İmperiyası tərkibinə daxil olan Qars vilayətinin hərbi qubernatoru bildirdi ki, 13 sentyabr 1905-ci ildə 12 nəfər silahlı ermənidən ibarət quldur dəstəsi furqonla gedən Şürəgəl nahiyəsinin Odintsovo köyünün sakini Yakov Jukovu saxlamış, onun boynunu kəndirlə bağlamış və kəndirin bir ucunu da furqonun təkərinə bərkidərək atları sürmüşdür. Jukov yalnız kəndirin təkərə sürtünərək tez qırılması sayəsində sağ qalmışdır¹⁵.

1905-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Batı Azərbaycan (hazırda Ermənistan) mahallarında Türklərə qarşı qətliaamlar törədilir.

Həmin ilin 18-20 noyabr tarixlərində Gəncədə də çətinliklə qorunan kövrək sabitlik pozulur. “Tsnobis Purtseli” qəzeti öz səhifələrində Gəncədəki hadisələr barədə məlumat verərək yazırdı: “Deyilənlərə və bəzi qəzetlərin yazdığına görə, toqquşma 3 müsəlmanın öldürülməsindən sonra başlayıb”¹⁶. Gəncəli soydaşlarına yardım etmək üçün dağlardan enmiş, Aşıq Ələsgərin

Dəli Alı bir sədd açır,
Şah Abbas dövrən kimi,
Yanında yoldaşları var,
Azərbaycan xanı kimi, –

deyə vəsf etdiyi məşhur qaçaq Dəli Alı (1875-1917) şəhərin Türk özünümüdafə dəstələrinin önündə dayanmışdı. Onunla bağlı gürcü inqilabçı yazarı İrodion Evdoşvili Qazağa, Ağstafa stansiyasına və Gəncəyə səfəri zamanı qələmə aldığı və “İveriya” qəzetində çap etdirdiyi “Gözlərimlə gördüyüm” başlıqlı məqaləsinin son abzasında yazırdı: “Yenə bizim idarəçilərimiz barədə bir əlamətdar fakt. Gəncədə* mənim gözlərim qarşısında məşhur qaçaq Dəli Alı at oynadırdı. Bu qaçağın ələ keçirilməsi üçün dəfələrlə bir neçə sotnya (yüzlük) kazak və çapar göndərmişik. İndi isə o, şəhərin ortasında onların gözü qarşısında tüfəng atırdı və tatarların** önündə gedirdi. Ona heç kəs heç nə deyə bilmirdi”¹⁷. “Xanzadə” imzalı müəllifin “Tiffliskiy listok” qəzetinin 12 mart 1906-cı il (№ 57) tarixli sayında Dəli Alının xəlvətdən güllə atmağa alışıq bir soyğunçu olmadığını, köhnə adətlərə riayət etdiyini, xeyirxahlığı ilə seçildiyini, ehtiyacı olanlara yardım göstərdiyini və arxasızlara arxa durduğunu dolayı yolla qeyd edərək, onun əfv olunmasının zəruriliyini dilə gətirir.

¹⁵ GMTA, f. 83, s.1, iş № 32, v. 25.

¹⁶ “Tsnobis purtseli”, 1905, 23 noyabr (№ 2956).

* Gəncə o vaxt rəsmən Yelizavetpol adlandırılısa da, gürcü mətbu orqanlarında yenə də qədim adı ilə işıqlandırılırdı (F.V.).

** Rus və gürcü qaynaqlarında “tatar” – “Güney Qafqaz türkü” (F.V.).

¹⁷ «İveriya», 1905, 9 dekabr (№ 222).

Gəncə hadisələri Türk-erməni qırğınının Tiflisə də sirayət etməsini tezləşdirdi. 1905-ci ilin noyabr ayının 22-də bir neçə erməninin faytonla şəhərin Şeytanbazar (Meydan) adlanan Türk məhəlləsinə gəlib burada bir Türkün yaralaması Tiflisdə bir neçə gün davam edən qanlı olaylarla müşayiət olundu. Şəhərin Türk əhalisi silahlı erməni dəstələrinin güllə hədəfinə alındı və ciddi itkilərlə üzləşdi. Yalnız Borçalı-Karapapak Türklərinin fəallığı və çox vaxt itirmədən soydaşlarına kömək üçün süvari dəstələr göndərmələri Tiflis Türklərini qaçılmaz böyük faciələrdən xilas etdi.

Borçalının özündə də böyük bir xalq hərəkatı başlandı və erməni var-dövlət sahiblərinə qarşı qisas tədbirləri həyata keçirildi. Tiflisdə və Borçalıda Karapapak Türklərinin səfərbər olunmasında və düşməyə qarşı müqavimətinin təşkilində general-leytenant İsrail bəy Yadigarovun (1818-1884) əkiz övladları Həsən bəy və Hüseyn bəy xüsusi fəallıq göstərdilər.

1906-cı ilin 20 fevral - 6 mart tarixlərində Tiflisdə canişin Vorontsov-Daşkovun sədrliyi ilə Güney Qafqazın Türk və erməni nümayəndələrinin sülh qurultayı keçirildi. Ancaq bu qurultay da konkret nəticələr vermədi və regionda gərginlik 1906-cı ilin sonuna qədər davam etdi.